

Virtus

Virtus 20 | 2013

Journal of Nobility Studies
Jahrbuch für Adelsgeschichte
Jaarboek voor Adelsgeschiedenis

Virtus is an independent and multidisciplinary peer reviewed journal with contributions on the history of the nobility / *Virtus* ist ein unabhängiges und multidisziplinäres peer reviewed Jahrbuch mit Beiträgen zur Adelsgeschichte / *Virtus* is een onafhankelijk en multidisciplinair peer reviewed jaarboek met bijdragen op het terrein van de adelsgeschiedenis.

Redactie / Editorial board:

prof.dr. Y.B. Kuiper (*hoofdredacteur / editor-in-chief*), drs. R.H. Alma, dr. N.H. Bijleveld, drs. J.C.C.F.M. van den Borne (*beeldredacteur / picture editor*), drs. S.C. Derks, dr. C.A.M. Gietman, dr. D.D.R. Raeymaekers, dr. H. Ronnes, dr. V.C. Sleebe (*eindredacteur / copy editor*), dr. A. van Steensel, dr. E.A.C. Storms-Smeets

Redactiesecretariaat / Secretary:

Virtus. Journal of Nobility Studies, p/a Dr. H. Ronnes
Universiteit van Amsterdam
Oude Turfmarkt 141-147, NL-1012 GC Amsterdam

Adviesraad / Advisory board:

prof.dr. R.G. Asch (*Albert-Ludwigs-Universität Freiburg*), prof.dr. J.C. Bierens de Haan (*Vrije Universiteit Amsterdam*), prof.dr. J. Dronkers (*Universiteit Maastricht*), prof.dr. J. Duindam (*Universiteit Leiden*), dr. H. Düselder (*Universität Osnabrück*), dr. A. Janse (*Universiteit Leiden*), prof.dr. P. Janssens (*Katholieke Universiteit Brussel / Universiteit Gent*), prof.dr. R. van der Laarse (*Vrije Universiteit Amsterdam / Universiteit van Amsterdam*), prof.dr. M. Malatesta (*Università di Bologna*), prof.dr. P. Mandler (*University of Cambridge*), dr. S. Marburg (*Technische Universität Dresden*), prof.dr. J. Stobart (*University of Northampton*), dr. M. Venborg Pedersen (*Nationalmuseet Danmark*), dr. S.W. Versteegen (*Vrije Universiteit Amsterdam*)

Voor auteursrichtlijnen en annotatievoorbeelden / For style sheet: www.adelsgeschiedenis.nl

Virtus wordt uitgegeven door / is published by Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis

De contributie bedraagt (minimaal) €20,- per jaar (voor instellingen €25,-); studenten en beurspromovendi betalen €15,-; annual subscription fee (outside of the Netherlands): €25,-
Aanmelding / Subscription: Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis, p/a Historisch Centrum Overijssel, Eikenstraat 20, NL-8021 WX Zwolle, e-mail: info@adelsgeschiedenis.nl

ISBN / EAN 978-90-8704-482-4

ISSN 1380-6130

Op het omslag: Oliver Sugar Plantation, Louisiana (gouache en collage op papier, Marie Adrien Persac, 1861; coll. Louisiana State Museum, New Orleans).

Opmaak: Uitgeverij Verloren, Hilversum

Vormgeving: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

© Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis en auteurs

Inhoudsopgave

Ten geleide	9	
Artikelen		
De Gelderse bannerheren in de vijftiende eeuw <i>Henny Denessen</i>	11	5
Van Haren's Church (1682-1686). Contested space and other paradigms for the construction of early modern nobility <i>Kees Kuiken</i>	38	
Dutch test acts. Oaths, office holding, and the catholic nobility in the province of Utrecht, c. 1580-1700 <i>Jaap Geraerts</i>	61	
<i>American mimicry?</i> De planteraristocratie en de Amerikaanse burgeroorlog <i>Wybren Verstegen</i>	84	
'Gelukkig heb ik ten minste mijn eigen zilver meegebracht.' Adellijk zelfbesef bij mr. J.P. graaf Van Limburg Stirum (1873-1948) <i>Elsbeth Locher-Scholten</i>	108	
Dossier		
Onderweg naar nieuw onderzoek van de buitenplaatscultuur in Nederland en België. Een inleiding op het recensiedossier kastelen en buitenplaatsen <i>Yme Kuiper en Hanneke Ronnes</i>	128	
Van het ene kasteel naar het andere. Drie bundels nader bekeken <i>Yme Kuiper</i>	132	
Vechtse tuinen, een Utrechts landgoed en historische buitenplaatsen. Drie recente publicaties <i>Wendy Landewé</i>	154	

De Nederlandse buitenplaats. Van biotoop tot kroonjuweel 163
Elyze Storms-Smeets

Onder castellologen. Drie recente studies over kastelen in Nederland 175
Hanneke Ronnes

Een langverwachte inhaalbeweging. Recente studies over kastelen 184
 en buitenplaatsen in België
Dries Raeymaekers

Object in context

Zonder eer geen adel. Het album amicorum van Henrica van Arnhem 196
Sophie Reinders

6

Korte bijdragen

Bondservants to barons. Some recent (and less recent) research on ministerials 210
Kees Kuiken

De adelsgeschiedenis van het Iberische schiereiland herzien. Elitevorming 219
 en sociale dynamiek in laatmiddeleeuws Castilië, Aragon en Navarra
Frederik Buylaert

Het isolement van de solitaire toren 222
Diana Spiekhout

Douceur, rigueur en de *devoir de réconciliation*. Verzoeningspogingen 228
 tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1581)
Liesbeth Geevers

Soeverein ten dienste van de Habsburgse dynastie 232
Coen Wilders

De wereld volgens Huygens 235
David Onnekink

Patriotten en prinsgezinden in Gelderland door de ogen van drie notabelen 238
Serge ter Braake

Haagse cultuurstrijd 244
Vincent Sleebe

‘The class that would not perish.’ Polish nobility and the conversion of capital in modern times	250
<i>Victor Karady</i>	
Heraldiek herbekeken? Het adellijke wapenschild als familiale strategie in de Nederlanden	256
<i>Steven Thiry</i>	
Nederlands adelsrecht: een boekbeschuwing	262
<i>Foskea van der Ven</i>	
Uit duizend jaar adel in Gelderland	268
<i>Jaap Moes</i>	
Interview	
‘De adel is mijn stam.’ Interview met scheidend hoofdredacteur Yme Kuiper	275
<i>Nikolaj Bijleveld</i>	

Ten geleide

U zult het al hebben gezien – deze twintigste jaargang van *Virtus* die u nu in handen heeft, is in een nieuw, fris jasje gestoken.

Moest dat nou? Ja. Dat was niet zozeer om nog eens het fameuze dictum uit De Lampedusa's *De Tijgerkat* te demonstreren: 'Als we willen dat alles blijft zoals het is, moet alles anders worden', maar omdat we als redactie meenden dat dit nodig was. Tegelijk hebben we de opmaak van de teksten ook maar aangepast om uw leesgenot te verhogen. De nieuwe omslag en opmaak zijn het werk van Uitgeverij Verloren, geen onbekende speler in historisch Nederland. Zij is vanaf nu verantwoordelijk voor de productie van *Virtus*. We hopen dat deze uiterlijke veranderingen bevallen. En, weest u gerust, aan de inhoud en kwaliteit van *Virtus* verandert niets. We blijven goede, maar evenzeer prettig leesbare artikelen in het Nederlands en Engels en soms in het Duits opnemen. Wel is in deze jaargang de nieuwe rubriek *Object in context* toegevoegd en betekent de opname van een interview met de vertrekkende hoofdredacteur ook een novum voor *Virtus*. Verder hebben we gemeend in deze uitgave weer een dossier te moeten opnemen. Dat is deze keer een heel ruim dossier van recensie-artikelen geworden, waarin maar liefst zeventien studies uitvoerig aan bod komen.

Dit dossier, dat een fors deel van *Virtus* beslaat, gaat over recent verschenen boeken waarin de historische en actuele wereld van kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in zowel Nederland als België centraal staat. Lang niet altijd hebben deze publicaties alleen betrekking op de geschiedenis van de adel, maar juist ook op die van aanzienlijke burgers, *nouveaux riches*, notabelen en van anderen die met de materiële cultuur van plattelandselites en soms ook van stedelijke elites waren en (soms nog) zijn verbonden. Dit thema van materiële cultuur zal in de naaste toekomst een aandachtsgedebied blijven waarover de lezer van *Virtus* meer en breder geïnformeerd gaat worden. De zojuist genoemde nieuwe rubriek *Object in context* sluit op dat voorneemen perfect aan. De Duitse mediëvist Otto Gerhard Oexle heeft eens – terecht – opgemerkt dat 'Adel wird konstituiert durch Erinnerung, durch Memoria', om daar onmiddellijk aan toe te voegen dat de Franse antropoloog Maurice Halbwachs de eer toekomt de eerste te zijn geweest die dit idee nader uitwerkte voor het wetenschappelijk forum. Juist materiële cultuur speelt bij zulke *memoria* een belangrijke en bijzondere rol. Daar komt nog bij dat in onze tijd er brede aandacht bestaat voor de vragen als hoe om te gaan met erfgoed en hoe dat op een verantwoorde wijze te doen. Op dit vlak bieden zich opnieuw kansen aan om niet alleen de schijnwerpers van *Virtus* te richten op Nederland, maar juist ook op de situatie in andere Europese landen en

regio's. Vergelijken maakt ons wijzer en biedt meer kansen voor fundamenteel en spannend onderzoek.

De andere opgenomen artikelen vertonen een rijke verscheidenheid. Dat is eveneens een vast onderdeel van onze *Virtus*-formule. Bij wijze van uitzondering steken we de Atlantische Oceaan over om kennis te maken (en in feite doet onze gids Wyben Verstegen meer dan dat) met de Amerikaanse plantersaristocratie. Zelfs de voorplecht van deze *Virtus* verwijst al naar zijn boeiende artikel. In de artikelen van de andere auteurs, uit zowel Nederland als het buitenland, reizen we van de middeleeuwen naar de vorige eeuw en komen we in onze reis door de tijd adellijke kastelen, bannerheren, militaire officieren, katholieken, kerken en een GG en zijn echtgenote tegen. Opvallend is hoe in verschillende van deze artikelen de studie van materiële cultuur niet alleen maar gericht is op het object zelf – de traditionele benadering – maar dat ook voor nadere contextualisering een belangrijke rol is weggelegd. Hoe breed adelsgeschiedenis qua thematiek en benadering wel niet is geworden de afgelopen twee decennia blijkt uit de heterogeniteit van de studies waarover in de dit keer eveneens uitgebreide rubriek *Korte bijdragen* te lezen valt.

10

Over de uiterlijke vernieuwing van *Virtus* is hierboven al iets gezegd. Minstens zo belangrijk zijn de al recentelijk plaatsgevonden en nog komende veranderingen in de samenstelling van de redactie. Al toetreden tot de voor dit nummer verantwoordelijke redactie zijn de nieuwe redactieleden Elyze Storms-Smeets en Dries Raeymaekers. Met ingang van het nieuwe academisch seizoen 2014-2015 zal Yme Kuiper vertrekken als hoofdredacteur en toetreden tot de Adviesraad van *Virtus*. De redactie prijst zich gelukkig dat Hanneke Ronnes bereid is gevonden hem als hoofdredacteur op te volgen. Op advies van de redactie van *Virtus* heeft het bestuur van de Werkgroep Adelsgeschiedenis haar inmiddels benoemd als inkomend hoofdredacteur. Alweer een novum voor *Virtus*: een vrouw als hoofdredacteur. Mede namens het bestuur wensen we haar als redactie daarin veel succes.

Ten slotte willen we nog op een laatste verandering wijzen. Nog in 2014 zal een geheel vernieuwde website worden gelanceerd met alle voorzieningen die behoren bij de gedegen reputatie die *Virtus* inmiddels in wetenschappelijke kringen in binnen- en buitenland heeft opgebouwd.

Henny Denessen

De Gelderse bannerheren in de vijftiende eeuw*

11

Inleiding

In zijn *XIV. boeken van de Gelderse geschiedenissen* uit 1654 schrijft de Gelderse historicus Arend van Slichtenhorst: ‘De bannerheren zijn vanouds vier geweest’, en haalt daarbij het volgens hem eveneens oude spreekwoord aan: ‘Bergh de rijxte, Bronckhorst de adelijxte, Baer de oudste en Wisch de stoutste’.¹ Afgaand op bronnen uit de late zestiende eeuw waren er in het hertogdom Gelre inderdaad vier bannerheren: de heren van Bronckhorst, van den Bergh, van Wisch en van Baer, met hun gelijknamige

* Graag wil ik Aart Noordzij bedanken voor zijn kritische commentaar op een eerdere versie van dit artikel en Hielke van Nieuwenhuize voor zijn adviezen met betrekking tot de Duitse literatuur.

1 A. van Slichtenhorst, *XIV. boeken van de Gelderse geschiedenissen: van 't begin af vervolghd tot aen de afzweeringh des konincx van Spanien, waer van 't eerste deel verhandeld de land-beschrijvingh / getrocken meerendeels uyt de Latynsse werken van Joh. Isacus Pontanus, doch doorgaens veranderd, verbeterd, ende met meer dan drie honderd nieuwe hoofd-stucken, en andere noodelyke byvoeghsels allesins vergroot* (Arnhem, 1653) 25, 76. Dit ‘oude spreekwoord’ bestaat ook voor vier bekende Hollandse geslachten: Egmond, Brederode, Wassenaer en Arkel, en kan bijvoorbeeld gebruikt zijn om de adellijke afkomst van de Van Wassenaers, die juist in tegenstelling tot de Van Egmonds en de Van Arkels niet tot de oude adel behoorden, op te poetsen. Vermoedelijk is het Hollandse versje niet ouder dan de laatste helft van de zestiende eeuw. Wie het van wie heeft overgenomen is niet bekend. M.J. van Gent en A. Janse, ‘Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen (1200-1523)’, in: H.M. Brokken (red.), *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2000) 2; L.J. van der Klooster, ‘Over de herkomst van de Van Wassenaer’s en de Van Raephorst’en van Jacob burggraaf van Leiden’, *De Nederlandsche Leeuw*, C (1983) 175.

bannerheerlijkheden alle vier gelegen in het kwartier van Zutphen.² Om precies te zijn waren er na 1579, toen de gravin van Bronckhorst stierf, drie bannerheren, aangezien de heerlijkheid Wisch intussen voor de helft aan de heren van den Bergh en voor de andere helft aan de heren van Bronckhorst gekomen was. De bannerheren komen in de Gelderse landdagrecessen naar voren als een groep met bepaalde voorrechten, zij mochten zich laten vertegenwoordigen en zaten aan een speciale tafel.³ Verder konden ze als afzonderlijk lid naast de vier kwartieren een stem uitbrengen.⁴ Politiek werd in 1593 al aan de bevoorrechte positie van de bannerheren geknaagd, doordat toen besloten werd dat ze in persoon moesten verschijnen. Aan het begin van de zestiende eeuw kwam formeel een einde aan hun speciale status. De bannerheren hadden daarna dezelfde rechten en plichten als de andere leden van de Ridderschap van Gelre, later Gelderland, een gezelschap dat intussen steeds meer geïstitutionaliseerd was tot een gesloten college.

12 Het beeld van ‘de vier Gelderse bannerheren’ weerspiegelt daarmee feitelijk de situatie aan het einde van de zestiende eeuw. Dit beeld is zo verankerd in de Gelderse historiografie en niet-wetenschappelijke literatuur dat het vaak teruggeprojecteerd wordt op eerdere eeuwen en met name op de vijftiende eeuw, waarin de titel bannerheer voor het eerst opduikt. Bij mijn onderzoek naar de Gelderse adel viel het mij op dat ‘de bannerheren’ regelmatig in de vijftiende-eeuwse bronnen vermeld worden, maar dat er pas tegen het einde van de vijftiende eeuw enkelen bij naam genoemd worden. Dit roept in de eerste plaats de vraag op of het laat-zestiende-eeuwse beeld ook geldt voor de vijftiende eeuw. Waar kwam de titel bannerheer vandaan? Waren er meer (of minder) dan vier bannerheren en waren ze ook buiten het kwartier van Zutphen te vinden? Is er iets te zeggen over de identiteit van de bannerheren, waarbij niet uitgesloten mag worden dat de bovengenoemde Zutphense vier er niet steeds allemaal bij hoorden? Dit artikel is een eerste verkenning naar antwoorden op deze vragen. De onderzoeksperiode is de vijftiende eeuw, maar voor een goed begrip volgt ook een kort naspel in de zestiende eeuw.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de bronnen betreffende de bannerheren uit het hertogelijk archief in het Gelders archief te Arnhem, voor een groot deel uitgegeven door Nijhoff, en van bronnen gepubliceerd door Lacomblet.⁵ Daarnaast is de database ‘Landdagen en andere landelijke bijeenkomsten van Staten en steden

2 Tenzij anders vermeld wordt in dit artikel met ‘hertogdom Gelre’ bedoeld het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen.

3 W.J. d’Ablaing van Giessenburg en P.A.N.S. van Meurs, *De ridderschap van het kwartier van Nijmegen* (‘s-Gravenhage, 1899) 2, 3.

4 A.J. Maris, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811). Eerste deel: Inleiding, een geschiedkundig overzicht gevolgd door naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen* (Arnhem, 1978) 47. Maris geeft hier overigens geen bronvermelding voor.

5 Is.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* (8 dln., Arnhem, 1830-1875); Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* (4 dln., Düsseldorf, 1840-1858).

in Gelre en Zutphen 1423-1584' doorzocht.⁶ In deze bronnen zijn tot het einde van de vijftiende eeuw geen namen te vinden van bannerheren; ook op de verbondsluisten van steden, ridders en knapen van 1436 wordt niemand als bannerheer aange-merkt.⁷ Hetzelfde geldt voor een uitvoerige lijst van ridders en knapen uit een zestiende-eeuwse kroniek, oorspronkelijk bewaard in het archief van Hilten, die tussen 1468 en 1472 gedateerd moet worden.⁸ Namen zijn wel gevonden in een tot nu toe nog niet onderzochte bron, namelijk een lijst van vijftien Gelderse bannerheren uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, in de zestiende eeuw gekopieerd uit een formulierboek van het Huis Opijnen. Deze lijst komt in dit artikel uitgebreid aan de orde. Voor de zestiende eeuw is naast de landdagrecessen, die vanaf 1564 presentieluisten bevatten, gebruik gemaakt van het *Ridderboek*, dat luisten bevat van de leden van de ridderschap die aangeschreven moesten worden voor de landdagen.⁹

In de Gelderse historische literatuur komt men bijna uitsluitend de term bannerheer tegen. Er is in het verre verleden wel geopperd dat de titel niet te maken had met banier, maar afkomstig was van 'ban' als rechtsgebied.¹⁰ De 'bannherr' in deze zin kwam in het Duitse Rijk voor.¹¹ Het idee is voor Gelre weer snel verdwenen en terecht, want zoals verderop zal blijken werden de titels baenritz en bannerheer in de Gelderse bronnen tot ver in de vijftiende eeuw door elkaar gebruikt en gaat het zonder twijfel om heren met banieren.

13

De bannerheer, baanderheer, baenrots of baenrits in West-Europa

De baenrits, baenrots, baanderheer, bannerheer of banneret was in de middeleeuwen in het westelijk deel van Europa geen onbekende verschijning. Volgens de gangbare

6 Landdagen en andere landelijke bijeenkomsten van Staten en steden in Gelre en Zutphen 1423-1584: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/StatenEnStedenVanGelderland1423-1584 (geraadpleegd mei 2013) (hierna: Landdagen van Gelre en Zutphen).

7 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, IV, 130-139, no. 158.

8 Gedrukt in: *Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht*, XXXI (1875) 364-406. Een enigszins afwijkende handgeschreven kopie van deze lijst is te vinden in: Gelders Archief Arnhem (hierna: GdA), Familiearchief Van der Capellen, inv.nr. 278. De lijst wordt meestal gedateerd op ca. 1460, maar uit mijn onderzoek is gebleken dat hij in ieder geval na 1468 opgesteld of aangevuld moet zijn. In de slag bij Stalen in 1468 is namelijk een aantal lieden, bijvoorbeeld Jan van der Donck, tot ridder geslagen door hertog Adolf. Dezen staan als 'heer', dat wil zeggen als ridder, op de lijst. De lijst is zeer waarschijnlijk voor 1472 afgesloten, want bijvoorbeeld Willem van Berchem, die in 1472 overleed, staat er nog op.

9 GdA, Archief Hof van Gelre en Zutphen (AHGZ), inv.nr. 1592, Ridderboek. Het *Ridderboek* is onlangs uitvoerig beschreven in F. Keverling Buisman, 'Adel en ridderschap in transitie: van landsheerlijke naar soevereine stand, 1543-1621', in: I.D. Jacobs (red.), *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle, 2013) 94, 95.

10 GdA, Archief Huis Verwolde, inv.nr. 220, Aantekeningen en studies van A.C.R.C. van der Borch (1766-1836) over de geschiedenis van Gelderland, met name over de bannerheren van Voorst en andere bannerheren, katern: Collectanea voor de Historie van Gelderland meerendeels tot de Bannerijen en Bannerheeren betrekkelijk, fol. 1.

11 *Deutsches Rechtswörterbuch*. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache (12 dln., Weimar, 1914-), I, 1214.